

KOMENTARZ
DO PIEŚNI
NAD PIEŚNIAMI

ŹRÓDŁA MONASTYCZNE

101

STAROŻYTNOŚĆ

55

Redaktorzy serii:

Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

Rada naukowa:

Marek Derwich

Dariusz Kasprzak OFMCap.

Przemysław Nehring

Krzysztof Ożóg

ks. Marek Starowieyski

Ewa Wipszycka

Rafał Zarzeczny SJ

Piotr Urbański

ŚWIĘTY GRZEGORZ Z ELWIRY

KOMENTARZ
DO PIEŚNI
NAD PIEŚNIAMI
(TRACTATUS
DE EPITHALAMIO)

Przekład, wstęp i opracowanie
Marek Gubernat MSF

TYNIEC
WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Przekład według wydania:

Grzegorz z Elwiry, *In Canticum Canticorum libri quinque*, [w:] *Comentario al Cantar de los Cantares y otros tratados exegéticos*, wstęp, przekł. i kom.
J. PASCUAL TORRÓ, Madrid 2000 (Fuentes Patrísticas, 13)

Recenzja wydawnicza:

DR ŁUKASZ BERGER, UAM

Redakcja tomu:

MICHAŁ T. GRONOWSKI OSB
ELŻBIETA WIATER

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 84/2023, Tyniec, dnia 18.09.2023

✠ Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie I: Kraków 2023

ISBN 978-83-8205-167-4

ISSN 1230-6711

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37

30–398 Kraków

tel.: 534 037 299; (12) 688 52 95

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	9
Od tłumacza.....	11
<i>Marek Gubernat MSF</i>	
Wprowadzenie do lektury	13
1. Życie Grzegorza z Elwiry	15
2. Grzegorz z Elwiry a lucyferianizm.....	19
3. Grzegorz z Elwiry jako autor literacki	23
4. <i>Tractatus de Epithalamio</i>	27
4.1. Korpus egzegetyczny	27
4.2 Autorstwo <i>Tractatus de Epithalamio</i>	31
4.3. Wstęp do <i>Tractatus de Epithalamio</i> i jego autentyczność.....	32
4.4. Dwie redakcje tekstu	39
4.5 Tekst biblijny.....	42
5. Działalność homiletyczna a egzegeza biblijna. Metoda i styl.....	46
6. <i>Tractatus de Epithalamio</i> a inne komentarze do Pieśni nad Pieśniami.....	54
7. Uwagi tłumacza.....	61
Bibliografia.....	65

Komentarz do Pieśni nad Pieśniami w pięciu księgach

Rozpoczyna się przedmowa do Pieśni weselnej przygotowana przez błogosławionego Grzegorza.....	71
Rozpoczyna się komentarz Biskupa Grzegorza do tej Pieśni weselnej.....	73

Rozpoczyna się księga druga	89
Rozpoczyna się księga trzecia	107
Rozpoczyna się księga czwarta	119
Rozpoczyna się księga piąta	131
Summary.....	137
Indeks biblijny	139
Indeks rzeczowy.....	143
Indeks imion i nazw własnych	151

*Leszkowi i Marii,
moim rodzicom*

WYKAZ SKRÓTÓW

- CPG Clavis Patrum Graecorum, t. I–V, wyd. M. GEERARD, Turnhout 1974–1987.
- PL Patrologiae cursus completus. Series Latina, red. J.-P. MIGNE, t. 1–221, Parisiis 1862–1865.
- EK *Encyklopedia katolicka*, t. 1–20, Lublin 1973–2015.
- De Epithalamio* GRZEGORZ Z ELWIRY, *In Canticum Canticorum libri quinque*, [w:] TENŹE, *Comentario al Cantar de los Cantares y otros tratados exegéticos*, wstęp, przekł. i kom. J. PASCUAL TORRÓ, Madrid 2000 (Fuentes Patrísticas, 13).
- Intro* J. PASCUAL TORRÓ, *Introducción general*, [w:] GREGORIO DE ELVIRA, *Comentario al Cantar de los Cantares y otros tratados exegéticos*, wstęp, przekł. i kom. J. PASCUAL TORRÓ, Madrid 2000 (Fuentes Patrísticas, 13).
- SCh Sources Chrétiennes, wyd. H. DE LUBAC, J. DANIELOU I IN., Paryż 1941–
- Wlg. *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 2007⁵.

OD TŁUMACZA

Epithalamium sive Explanatio in Canticis Canticorum (dalej: *De Epithalamio*) Grzegorza z Elwiry (IV w.) uważane jest za najstarszy komentarz do Pieśni nad Pieśniami napisany po łacinie, który przetrwał do naszych czasów. Starsze komentarze: Wiktoryna z Patawii (250–303) i Retycjusza z Autun (IV w.)¹ zaginęły. Dzieło dotychczas nie było tłumaczone na język polski, tym samym niniejsza książka jest udostępnieniem polskiemu czytelnikowi tego tekstu w postaci przekładu. Został on poprzedzony wprowadzeniem do lektury i towarzyszą mu komentarze, które zawierają uwagi filologiczne oraz konieczne objaśnienia rzeczowe. We wprowadzeniu została przedstawiona postać jego autora: zaprezentowano świadectwa pisane potwierdzające historyczność betyckiego biskupa oraz omówiono wątpliwości związane z określeniem dat jego narodzin i śmierci. Osobny paragraf poświęcono jego rzekomej przynależności do sekty lucyferian. Po omówieniu spuścizny literackiej przeanalizowano kwestie związane z *De Epithalamio*, takie jak: zachowane manuskrypty, autorstwo dzieła i wątpliwości co do poprzedzającego je wstępu, istnienie dwóch redakcji tekstu oraz pochodzenie i brzmienie cytatów biblijnych przytaczanych w komentarzu. Zaprezentowano związek pomiędzy działalnością homiletyczną Grzegorza z Elwiry a stosowaną przez

¹ Zob. A.J. REYES GUERRERO, *La Cristología del obispo san Gregorio de Elvira*, Córdoba 2010, s. 29.

niego metodą egzegezy biblijnej, zaś w kolejnym punkcie uwagi tłumacza odnośnie procesu translatorskiego.

Centralną część książki stanowi tekst przekładu *De Epithalamio*. Tłumacz musiał zmierzyć się z dość charakterystycznym dla glosy językiem, który – przez swoją oszczędność na poziomie semantycznym i gramatycznym – niejednokrotnie sprawiał istotne trudności. Wyzwaniem okazywała się niekiedy interpunkcja zastosowana przez hiszpańskiego wydawcę tekstu łacińskiego, z którego korzystano w niniejszej pracy, dlatego konieczne było sięgnięcie do wydania niemieckiego, co rzuciło światło na niejasne fragmenty *De Epithalamio*.

Przekładowi towarzyszy komentarz. Zawiera on nie tylko uwagi co do rozstrzygnięć translatorskich poczynionych przez tłumacza, ale także inne, o charakterze teologicznym oraz historyczno-kulturowym i biologicznym, co pozwala czytelnikowi lepiej uchwycić przesłanie tłumaczonego tekstu.

Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia oraz wyróżnienia w tekstach w postaci wielkich liter, pogrubienia lub podkreślenia pochodzą od tłumacza.

Chciałbym podziękować osobom, które przyczyniły się do powstania tej książki. Przede wszystkim o. dr. Markowi Raczkiewiczowi CSSR z Uniwersytetu San Dámaso w Madrycie za inspirację do poszukiwań naukowych i tłumaczenia dzieł św. Grzegorza z Elwiry, prof. dr. hab. Piotrowi Urbańskiemu z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu za towarzyszenie w żmudnej pracy nad *De Epithalamio* oraz motywację do wydania książki, dr Elżbiecie Wiater za nieocenione uwagi redakcyjne.

WPROWADZENIE DO LEKTURY

Grzegorz z Elwiry przychodzi na świat w czasach, gdy Konstantyn zostaje obwołany przez armię nowym cesarzem, po śmierci swojego ojca Konstancjusza. Niedługo potem dochodzi do słynnej bitwy na Moście Mulwijskim (312 r.), po której Konstantyn staje się niekwestionowanym władcą zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego, w której przyjdzie na świat późniejszy autor *De Epithalamio*. Dobiegają końca prześladowania chrześcijan, w których prym wiodli szczególnie tetrarchowie: Galeriusz († 311 r.) i Dioklecjan († ok. 313 r.), choć i Maksymian († 310 r.) nie był w tym zakresie pozbawiony winy. W 313 r. dochodzi do uzgodnień pomiędzy władcą zachodnim Konstantynem a wschodnim Licyniuszem, dotyczących życia religijnego mieszkańców Cesarstwa Rzymskiego. Dokument zwany Edyktem Mediolańskim (który *sensu stricto* edyktem nie był) wprowadzał wolność wyznania i kultu, a gminom chrześcijańskim nadawał osobowość prawną i prawo do budynków oraz gruntów skonfiskowanych w czasach prześladowań¹. Po Konstantynie władzę przejął jego bratanek, Julian, któremu nadano przydomek Apostaty. Panował jedynie dwa lata. Uznaje się go za jednego z ostatnich obrońców porządku

¹ Zob. J.B. NORTH, *Historia Kościoła*, przekł. W. GAJEWSKI, Warszawa 2000, s. 54–58.

świata opartego na dotychczasowym kulcie pogańskim. Promował wierzenia greckie, filozofię Platona, wyrocznie babilońskie, religie misteryjne, wróżbiarstwo i kult Słońca-króla, które miały stworzyć alternatywną wobec chrześcijańskiej wizję świata².

W Afryce północnej po 311 r. rozpoczęła się schizma, ponieważ część wiernych nie uznała Cecyliana za prawowitego biskupa Kartaginy. Grupę tę od imienia ich przywódcy nazwano donatystami. Nie pogodzili się oni z decyzjami synodów, które uznawały Cecyliana za prawowitego hierarchę i aż do V w. stanowili znaczący odłam Kościoła na tamtych terenach. W tle sporu o urząd toczyła się dyskusja teologiczna stawiająca pod znakiem zapytania ważność sakramentów udzielanych przez biskupa bądź prezbitera, któremu zarzucono brak ortodoksji w wierze lub uchybienia w osobistej świętości. Ostatecznie uznano, że sakramenty są ważnie sprawowane niezależnie od stanu moralnego i poglądów teologicznych ważnie wyświęconego szafarza³.

W sprawach doktrynalnych decydującą rolę odgrywał w tamtym okresie greckojęzyczny Wschód. Tam też na początku IV w. rozpoczął się spór z arianami o naturę Syna Bożego, który potrwa do 381 r. Według Ariusza był czas, kiedy Logosu nie było, a skoro jest zrodzony, to musi mieć inną substancję, czyli nie uczestniczy w Boskiej naturze. W celu rozwiązania kryzysu zo-

² Zob. M. SIMON, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*, przekł. E. BYKOWSKA, Warszawa 1979, s. 233–241.

³ Zob. J.B. NORTH, *Historia Kościoła*, s. 59.

stał zwołany sobór w Nicei w 325 r., w którym wzięło udział zaledwie trzech lub czterech biskupów Kościoła Zachodniego. W napisanym na soborze Credo zastosowano pojęcie *homousios*, które oznacza, że Syn ma taką samą substancję, co Ojciec, a więc jest w pełni Bogiem. I chociaż na arian nałożono klątwy, a samego Ariusza skazano na wygnanie, to spór nie ustał. Tym razem dyskusja rozgorzała na temat terminu *homoios*, który oznacza, że Syn jest jedynie podobny do Ojca. Ostateczne rozstrzygnięcie tej kwestii nastąpiło w Konstantynopolu w 381 r., kiedy to drugi sobór ekumeniczny zatwierdził orzeczenia z Nicei⁴.

W czasach Konstantyna doszło do ekspansji terytorialnej chrześcijaństwa i w IV w. niemalże w każdym mieście prowincji na czele tamtejszego Kościoła stał biskup. Kształtują się oficjalne struktury organizacyjne wspólnoty chrześcijańskiej, powstają metropolie kościelne (na Zachodzie nazywane arcybiskupstwami). Urząd patriarchy nabrał prestiżu i stał się wpływowy. Na pięć patriarchatów aż cztery znajdowały się na Wschodzie: Jerozolima, Aleksandria, Antiochia i Konstantynopol, na Zachodzie natomiast jedynie Rzym uzyskał taki status⁵.

1. Życie Grzegorza z Elwiry

Do kluczowych źródeł biograficznych, które dostarczają informacji o życiu i działalności Grzegorza z Elwiry,

⁴ Zob. M. SIMON, *Cywilizacja*, s. 289–292.

⁵ J.B. NORTH, *Historia Kościoła*, s. 60–61.

zalicza się *Chronicon* oraz *De viris illustribus* św. Hieronima i *Libellus precum ad imperatores* Faustynusa i Marce-
linusa⁶. „A pesar de ser un obispo enormemente discuti-
do, ni admiradores ni enemigos han consignado los datos
más elementales de su vida” – stwierdza Uriscino Domin-
guez del Val⁷. Dotąd nie odnaleziono żadnego źródła pi-
sanego, które potwierdzałoby jakiegokolwiek daty z życia
Grzegorza. Nie wiadomo nic ani o jego miejscu uro-
dzenia, ani młodości. Jego historyczność poświadczają
i informują o jego życiu i działalności jemu współcześni:
Euzebiusz, biskup Vercelli (283–371) oraz cesarz Teodo-
zjusz I Wielki (347–395)⁸.

Z późniejszych autorów o Grzegorzu pisze następują-
co św. Hieronim:

Gregorius, Baeticus, Eliberi Episcopus, usque ad extre-
mam senectutem diversos mediocri sermone tractatus

⁶ Zob. K. SHUVE, *The Song of Songs in the early Latin Christian tra-
dition: A Study of the Tractatus De Epithalamio of Gregory of Elvi-
ra and Its Context*, Edynburg 2010, s. 281, [https://www.era.lib.
ed.ac.uk/bitstream/handle/1842/5525/Shuve2010.pdf](https://www.era.lib.ed.ac.uk/bitstream/handle/1842/5525/Shuve2010.pdf) (dostęp:
20.01.2019).

⁷ „Poza tym, że był biskupem ogromnie kontrowersyjnym, ani
zwolennicy ani przeciwnicy nie podają bardziej szczegółowych
danych o jego życiu”; U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la an-
tigua literatura latina hispano-cristiana*, t. 1, Madrid 1998, s. 223.

⁸ Zob. E. MAZORRA, *El Luciferianismo de Gregorio de Elvira*, Grana-
da 1967, s. 6.

composuit, et de fide elegantem librum, qui⁹ hodieque superesse dicitur¹⁰.

Powyższa adnotacja Strydonity¹¹ nie podaje jednak, ani kiedy Grzegorz został biskupem, ani od kogo jej autor miał usłyszeć (*dicitur*), że hierarcha wciąż żyje. Przyjmuje się, że wzmianka ta została napisana około roku 392, kiedy to według niej wspomniany biskup wciąż żyje (*hodie superesse dicitur*) i że już jest w podeszłym wieku (*ad extremam senectutem*)¹². Biorąc pod uwagę realia komunikacyjne tamtejszej epoki, nie można być pewnym, że św. Hieronim dysponował aktualnymi danymi – mieszkał bowiem w Betlejem, a pisał o wydarzeniach mających miejsce na Półwyspie Iberyjskim, być może więc Grzegorz już od jakiegoś czasu nie żył. Przypuszcza się, że wiadomości te pochodziły od przyjaciela, Dextera, syna Pa-

⁹ Początkowo uważano, że zaimek *qui* odnosi się do rzeczownika *librum*, ale obecnie badacze są zgodni, że odnosi się do osoby Grzegorza. Zob. E. MAZORRA, *El patrimonio literario de Gregorio de Elvira*, „Estudios Eclesiasticos” 42 (1967), s. 387.

¹⁰ „Grzegorz Betycki, biskup Eliberi, o którym mówią, że wciąż żyje, już w podeszłym wieku napisał traktaty przystępnym językiem, zaś książkę *O wierze* [skomponował] z zachowaniem zasad retoryki”; św. HIERONIM, *De viris illustribus*, 105, PL23, 703A.

¹¹ „W tym stwierdzeniu Hieronima, które wszyscy historycy uznają za autentyczne, mamy więc następujące fakty do zinterpretowania [...]”; E. MAZORRA, *El patrimonio literario de Gregorio de Elvira*, s. 387.

¹² Zob. J.A.M. GÓMEZ, *La exégesis como instrumento de creación cultural: el testimonio de las obras de Gregorio de Elvira*, [w:] *Antigüedad y Cristianismo. Monografías históricas sobre la antigüedad tardía*, red. A. GONZÁLEZ BLANCO, t. 17, Murcia 2000, s. 20.

ciana z Barcelony (św. Hieronim zadedykował mu dzieło *De viris illustribus*), którego wiedza o wydarzeniach kościelnych w tym czasie nie mogła być rozległa, ponieważ wiadomo, że w latach 379–387 był prokonsulem Azji, a już w 395 r. prefektem Italii¹³.

Według najnowszych badań Grzegorz został biskupem Elwiry nie później niż w 357 r., ale możliwe, że objął urząd już na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych IV w., z tego powodu podważając rok 327 jako powszechnie uznaną datę urodzin Grzegorza¹⁴, podobnie jak 392/3 r. jako datę śmierci (nie ma żadnych dowodów, że zmarł bezpośrednio po napisaniu *Chronicon*, jak dotychczas przyjmowało wielu naukowców¹⁵). Według Karla Shuve omawiany autor urodził się najpóźniej w 320 r., a zmarł w latach dziewięćdziesiątych IV w.¹⁶.

Najstarszymi materiałami poświadczającymi istnienie Elwiry (dzisiejszej Grenady w południowej Hiszpa-

¹³ Zob. FAUSTIN ET MARCELLIN, *Libellus precum ad imperatores* 32, [w:] *Supplique aux Empereurs*, oprac. A. CANELLIS, SCh 504, Paris 2006, s. 140.

¹⁴ W tamtym czasie prawo kościelne wymagało, by kandydat na biskupa miał ukończony trzydziesty rok życia. Nie ma jednak żadnych przesłanek, że Grzegorz objął tron biskupi bezpośrednio po osiągnięciu wymaganego wieku, dlatego mógł urodzić się wcześniej aniżeli w 327 r.; zob. K. SHUVE, *The Song of Songs in the Early Latin Christian Tradition*, s. 284; A.J. REYES GUERRERO, *La Cristología del obispo san Gregorio de Elvira*, Córdoba 2010, s. 14–15.

¹⁵ Zob. K. SHUVE, *The Song of Songs in the Early Latin Christian Tradition*, s. 281–282.

¹⁶ Zob. tamże, s. 286.

nii) w czasie, gdy była siedzibą biskupią Grzegorza, są monety wybite w pierwszej połowie II w, p.n.e., gdzie nazywana jest ona Ilturir, Ilurir, Ildubeibe, Ilberir, Iliber, Iliberi. W dziełach z dziedziny geografii i historii można najczęściej spotkać się z określeniem Illiberis lub Iliberri. Nazwa Elvira (polskie Elwira) jest wynikiem odmiennej wymowy wyżej wspomnianych nazw¹⁷. Miasto należało do Betyki – jednej z trzech prowincji Cesarstwa Rzymskiego utworzonych na Półwyspie Iberyjskim przez cezara Augusta. W latach 284–288 Dioklecjan dokonał reformy administracyjnej, w wyniku której powstała *diocesis Hispaniarum*, do której należało sześć prowincji: *Baetica*, *Lusitania*, *Carthaginiensis*, *Callaecia*, *Tarraconensis* oraz *Mauritania Tingitana*¹⁸.

2. Grzegorz z Elwiry a lucyferianizm

Związek Grzegorza z sektą lucyferian¹⁹ jest powszechnie dyskutowany, a sam problem nieustannie pozbawio-

¹⁷ Zob. F.J. MARTÍNEZ MEDINA, *San Cecilio y San Gregorio, Patronos de Granada*, Granada 2001, s. 13–14.

¹⁸ Zob. J.A.M. GÓMEZ, *La exégesis como instrumento de creación cultural: el testimonio de las obras de Gregorio de Elbira*, [w:] *Antigüedad y Cristianismo*, t. 17, s. 47.

¹⁹ Lucyferianie byli zwolennikami katolickiego biskupa Lucyfera z Cagliari (zm. w 370 r.), skazanego na wygnanie za odmowę potępienia Atanazego Wielkiego. Na mocy edyktu Juliana Apostaty z 361 r. powrócił z wygnania i udał się do Antiochii, gdzie samowolnie wyświęcił prezbitera Paulina i zapoczątkował w ten sposób schizmę antiocheńską. Po powrocie do Cagliari odrzucił postano-

ny jednoznacznego rozstrzygnięcia. Wyróżnia się cztery chronologiczne etapy badań nad tym zagadnieniem. Pisarze współcześni temu biskupowi, znający zarówno jego życie, jak i twórczość, pozostawili o nim pozytywne świadectwo. W następnym okresie, od V w. do XVI w., przynależność do lucyferian jest albo przemilczana, albo negowana. Następnie, od XVII w. do XX w., kiedy znajomość jego dzieł była znikoma, deprecjonowano jego zasługi w zwalczaniu arianizmu, a podkreślano przynależność do wspomnianej sekty. Wreszcie począwszy od roku 1906, gdy częściowo poznano jego dzieła, pytanie o to, czy ich autora należy zaliczyć do grona zwolenników Lucyfera, pozostaje przedmiotem dyskusji naukowej²⁰.

Przypuszczenia dotyczące Grzegorzowej przynależności do tej grupy bazują na *Libellus precum*²¹, w którym Faustynus i Marcelinus opisują, w jaki sposób Lucyfer z Cagliari nie pozwolił zwieść się arianom:

Venit ad hunc et sanctus Gregorius et admiratus est in illo tantam doctrinam Scripturarum Diuinarum et ipsam uitam eius uere quasi in caelis constitutam. Iam quantum vir Lucifer fuerit, cum illum admiretur et Grego-

wienia synodu aleksandryjskiego z 362 r., głosząc, że biskupów powracających do Kościoła katolickiego, którzy podpisali filoariańską formułę wiary na synodzie w Rimini w 351 r., należy wydalic do stanu świeckiego; zob. S. LONGOSZ, *Lucyfer z Cagliari*, EK 11, s. 109.

²⁰ Zob. E. MAZORRA, *El Luciferianismo de Gregorio de Elvira*, s. 13.

²¹ E. Mazorra wymienia to dzieło jako współcześnie najczęściej podawany argument za przynależnością Grzegorza do lucyferian; tamże, s. 27.

rius, qui apud cunctos admirabilis est non solum ex collisione illa Osii sed etiam ex diuinis uirtutibus, quas habens in se gratiam Sancti Spiritus exsequitur?²².

Grzegorz miał podziwiać zarówno styl życia Lucyfera, jak i jego sposób wyjaśniania Pisma Świętego. Historyczność przytaczanych faktów jest dziś kwestionowana lub wręcz odrzucana, a sam *Libellus precum* jest traktowane w kategoriach legend i apokryfów²³, a więc jako niewiarygodne źródło informacji. Przytoczony fragment uznaje się za instrumentalne potraktowanie nieskazitelnej opinii Grzegorza (*admirabilis est ex diuinis uirtutibus*) w celu uwiarygodnienia katolickiej ortodoksji Lucyfera. Autorytet biskupa z Elwiry wynikał z tego, że jako jedyny przeciwnik Osiusza i arian nie doświadczył z tego tytułu wygnania ani innych form prześladowań.

Na podstawie *Libellus precum* mówi się o istnieniu federacji lokalnych kościołów czy też sojuszu antyariańskiego, któremu mógł przewodzić Lucyfer z Cagliari. Jaki

²² „Przybył do niego święty Grzegorz i podziwiał w nim zarówno nauczanie o Piśmie Świętym, jak i jego życie, prawdziwie jakby niebiańskie. Jakim to mężem musiał być Lucyfer, skoro go Grzegorz podziwiał – ten, który wśród wielu uchodził za godnego podziwu, nie jedynie z powodu sprzeciwu wobec Osiusza, lecz także z powodu Boskich cnót, których będąc pełen, otrzymał łaskę Ducha Świętego”; FAUSTIN ET MARCELLIN, *Libellus precum*, s. 194.

²³ Zob. J.A.M. GÓMEZ, *La exégesis como instrumento de creación cultural: el testimonio de las obras de Gregorio de Elbira*, [w:] *Antigüedad y Cristianismo*, t. 17, s. 22. Por. U. DOMINGUEZ DEL VAL, *Gregorio de Elvira. Obras Completas*, Madrid 1989, s. 11; J. COLLANTES LOZANO, *San Gregorio de Elvira: estudio sobre su eclesiología*, Granada 1954, s. 17.

był zasięg tego porozumienia i na ile silne łączyły go więzy, nie można wywnioskować z dostępnych dzieł. Wiadomo jedynie, że tego rodzaju forma wzajemnego wsparcia istniała w Italii oraz na Wschodzie. Grzegorz z Elwiry z pewnością miał pewnego rodzaju więź z lucyferianami i był z nimi jednomyślny, ale nie ma żadnych dowodów na to, że był jednym z ich przywódców²⁴.

Zdaniem niektórych badaczy passus św. Hieronima, w którym mówi: „Lucifer Caralitanus episcopus moritur, qui cum Gregorio episcopo Hispaniarum, et Philone Libyae, numquam se Arianæ miscuit pravitati”²⁵ i tym samym stawia w jednym rzędzie Lucyfera, Grzegorza i Filona, także jest dowodem na bliskość betyckiego biskupa i wspomnianej sekty. Nie rozstrzygają jednak, czy jej wyrazem było włączenie się w schizmatyczny nurt lucyferian²⁶. Pewnym natomiast jest, że traktat *De fide* Grzegorza z Elwiry, napisany krótko po synodzie w Rimini, jest uważany za najlepsze potępienie arianizmu w Kościele zachodnim²⁷, a samego autora określa się mianem gorącego przeciwnika tego nurtu²⁸.

²⁴ Zob. K. SHUVE, *The Episcopal Career of Gregory of Elvira*, „Journal of Ecclesiastical History” 65 (2014), s. 259–260.

²⁵ „Zmarł biskup Lucyfer z Cagliari, który wraz z biskupem hiszpańskim Grzegorzem i Filonem Libijskim, nigdy nie uwikłał się w błędy Ariusza”; ŚW. HIERONIM, *Chronicon A.D. 374*, PL 27, 506.

²⁶ Zob. J.A.M. GÓMEZ, *La exégesis como instrumento de creación cultural: el testimonio de las obras de Gregorio de Elbira*, [w:] *Antigüedad y Cristianismo*, t. 17, s. 17–224.

²⁷ Zob. *Intro*, s. 12.

²⁸ Tamże.

W świetle powyższych faktów kwestia przynależności Grzegorza do lucyferian pozostaje nierozstrzygnięta. W 1967 r. Enrique Mazorra, choć sam nie wydał jednoznacznej opinii, to jednak na podstawie wszystkich dotychczasowych poglądów stwierdził, że większość badaczy opowiada się za tym, że betycki biskup należał do sekty, a w momencie śmierci Lucyfera stał na jej czele²⁹. Natomiast Dominguez del Val uznaje powyższy pogląd za mało prawdopodobny³⁰.

3. Grzegorz z Elwiry jako autor

Święty Hieronim nie precyzuje w *De viris illustribus*, jakich dziedzin wiary czy też ksiąg biblijnych miał dotyczyć wspomniany traktat. Nierzadko dzieła Grzegorza z Elwiry przypisywano Grzegorzowi Wielkiemu³¹ (dotyczy to także *De Epithalamio*³²). W roku 1575 Aquiles Estazo uznał, że odnalezione dzieło *De fide* to tak naprawdę

²⁹ Zob. E. MAZORRA, *El Luciferianismo de Gregorio de Elvira*, s. 26.

³⁰ Zob. U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*, t. 1, s. 227.

³¹ Trudność w identyfikacji, o którego Grzegorza chodzi, bierze się stąd, że bardzo często manuskrypty zawierały jedynie podpis *Gregorius Episcopus* lub *Gregorii episcopi De fide nicaena*, zob. J. PASCUAL TORRÓ, *Introducción general*, [w:] GREGORIO DE ELVIRA, *La Fe*, wstęp, przekł. i kom. J. PASCUAL TORRÓ, Madrid 1998, s. 18–19.

³² Zob. J.A.M. GÓMEZ, *La exégesis como instrumento de creación cultural: el testimonio de las obras de Gregorio de Elvira*, [w:] *Antigüedad y Cristianismo*, t. 17, s. 27; zob. U. DOMINGUEZ DEL VAL, *Herencia literaria de Gregorio de Elvira*, „Helmántica” 74 (1973), s. 302.

traktat *De Trinitate* Faustinusa. Opinia ta była niemalże powszechna aż do roku 1675³³, kiedy to francuski jansenista Paschasius Quesnel dokonał pierwszej identyfikacji betyckiego biskupa jako autora dzieł dzisiaj jemu przypisywanych i stwierdził, że łacińskie manuskrypty dzieła *De fide* odnalezione w zbiorach początkowo przypisywanych z kolei św. Grzegorzowi z Nazjanzu (zmarł w 390 r.) i św. Ambrożemu z Milanu (zmarł w 397 r.) *de facto* są kopiami dzieła autorstwa betyckiego biskupa. Quesnel przychyła się do opinii

pewnego wybitnego teologa paryskiego, że dzieło należy do Grzegorza betyckiego, biskupa Illibertani, który z niezwykłego obrońcy wyznania nicejskiego stał się członkiem lucyferiańskiej schizmy³⁴.

Jego teza została później potwierdzona przez Floria z Udine, a w wieku XIX przez Germain Morina i André Wilmarta³⁵. Należy podkreślić, że do początków XX stulecia analizujący twórczość literacką Grzegorza z Elwiry skupiali się jedynie na traktacie *De fide*³⁶.

Tractatus de Epithalamio, będący przedmiotem niniejszego tłumaczenia, został odkryty w postaci trzech

³³ Zob. E. MAZORRA, *El patrimonio literario de Gregorio de Elvira*, s. 390.

³⁴ Zob. P. QUESNEL, *Desertatio decima quarta. De variis fidei libellis in antiquo romanae ecclesiae codice continentis* 916, PL 61, 1047.

³⁵ Zob. K. SHUVE, *The Song of Songs in the Early Latin Christian Tradition*, s. 88.

³⁶ Zob. E. MAZORRA, *El patrimonio literario de Gregorio de Elvira*, s. 389.

manuskryptów w połowie lat czterdziestych XIX w. przez Gottholda Heine w czasie jego podróży po Hiszpanii i Portugalii³⁷. W roku 1900 opublikowano *Tractatus Origenis de Libris Sanctarum Scripturarum*, przez jednych uważany za zagubione homilie Orygenesesa, przez innych za dzieło Nowacjana. Zauważono liczne podobieństwa pomiędzy trzecią homilią (traktatem) Grzegorza a tłumaczeniem siódmej homilii Aleksandryjczyka, które miało zostać ukończone około 403 lub 404 r., a więc już po śmierci Grzegorza, i dlatego trudno obronić tezę, że biskup z Elwiry miał korzystać z tekstu Rufina. Pierwszego tłumaczenia Orygenesesa na łacinę dokonał św. Hieronim w latach osiemdziesiątych IV w. i to jego przekład, według innej hipotezy, miał być pierwowzorem dla Grzegorza. Jeszcze inna teoria mówiła, że obaj korzystali z tego samego tłumaczenia osoby trzeciej. Jeśli by tak było, to wówczas zostałyby poddane w wątpliwość autorstwo *De Epithalamio*, ponieważ Wilmart wykazał poprzez obszerną analizę filologiczną liczne podobieństwa *Tractatus de Origenis* oraz *De Epithalamio*³⁸. Początkowo odrzucona teoria Morina (z której on sam później także się wyco-

³⁷ Por. A. WILMART, *Les Tractatus sur le Cantique attribuées à Grégoire d'Elvire*, „Bulletin de la Littérature Ecclésiastique” 1 (1906), s. 234.

³⁸ Zob. K. SHUVE, *The Song of Songs in the Early Latin Christian Tradition*, s. 89–91.

fał³⁹), że dzieło wyszło spod pióra betyckiego biskupa, ostatecznie została uznana za prawdziwą⁴⁰.

Inne dzieła, zachowane w całości i przypisywane temu autorowi, to: *De Arca Noe* i *Expositio Origenis de psalmo nonagesimo primo*. Wątpliwości nie budzą także zachowane szczerkowo *Fragmentum tractatus in Genesim III, 22* oraz *Fragmentum tractatus in Genesim XV 9–11*, natomiast dyskusyjne (lub wręcz całkowicie odrzucane) jest autorstwo Grzegorza z Elwiry następujących dzieł: *De diuersis generibus leprarum*, *De duobus filiis*, *Fides Romanorum* (inaczej *Libellus fidei* lub *Fides catholica*), traktat poświęcony Mądrości Syracha (Syr 30,19) oraz *Fragmenta in Ecclesiastem*, *De Salomone*, *Fides Damasi* (znany także jako *Damasi Symbolum seu Hieronymni de fide apud Bethleheem*), *Professio fidei*, *Liber de Patris et Filii unitate*, *de Verbis Apostoli ad Hebr 1,3 et ad Col 1,15*, *Fragmentum ex Sylloge Hispana*, *Fragmenta III de Gog et Magog*, *Nabuchodonosor*, *Raphael*. Nie zachowały się komentarze do Księgi Rodzaju oraz Księgi Powtórzonego Prawa, o których sam autor wspomina w traktatach⁴¹.

³⁹ Zob. G. MORIN, *Autour des Tractatus Origenis*, „Revue Bénédictine” 19 (1902), s. 22.

⁴⁰ Zob. K. SHUVE, *The Song of Songs in the Early Latin Christian Tradition*, s. 88–90.

⁴¹ Zob. J.A.M. GÓMEZ, *La exégesis como instrumento de creación cultural: el testimonio de las obras de Gregorio de Elbira*, [w:] *Antigüedad y Cristianismo*, t. 17, s. 30–31.